

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

Azərbaycançılıq ideyasının təbliği

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

İyazı

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində dində başlanan yeniləşmə hərəkatı nəticəsində, konkret olaraq müsəlmanların birləşməyəyi təqdirə məhv olacağı məsələsinin gündəmə gəlməsi ilə bir çox müsəlman ölkələrində, o cümlədən Quzey Azərbaycanda da türkcülük (çox keçmədən ümumtürkcülükdə yanaşı Azərbaycan türkcülüyü də ortaya çıxışdı), islamçılıq və müasirlik ideyaları geniş yayılmışdır.

XX əsrin əvvəllərində milli fəlsəfəmizin əsas ideyaları Hüseyn Baykaranın təbrincə desək, əsasən "avropalaşmaq, türkləşmək və islamlaşmaq"la bağlı olmuşdur. 1 Bircə də, XX əsrdə milli-demokratik və siyasi-fəlsəfi ideya cərəyanlarından türkcülük, müasirlik və islamçılığa münasibətdə Quzey Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri üç istiqamətə: 1) türkcülük öncüllüyündə türkcülük, müasirlik və islamçılıq, 2) islamçılıq öncüllüyündə türkcülük və müasirlik, 3) müasirlik, ya da avropalaşmaq öncüllüyündə türkcülük və islamçılıq, meyilli olmuşlar. Doğrudur, bu bölgü nisbidir, çünki müəyyən bir mərhələdə islamçılıq, ya da türkcülüyü öndə gören bəzi mütəfəkkirlərimiz uyğun olaraq daha sonra türkcülüyə, yaxud da islamçılığa daha çox meyil ediblər. Eyni sözləri, müasirlik haqqında da demək olar.

Türk fəlsəfi fikir tariximizdə ulusal ideyalardan biri və birincisi əsasən türkcülük (burada türkcülük Türk dünyagörüşü, Türk mədəniyyəti, Türk bilişliyi anlamındadır) olmuşdur. Bu baxımdan tədqiq etdiyimiz dövrdə Quzey Azərbaycan xalqının əsas milli ideyasının türkcülük olması nə qədər təbiidirsə, bununla yanaşı ona münasibətdə Sovetlər Birliyi işğalından bir müddət sonra, özəlliklə 1930-cu illərin sonlarından etibarən, eləcə də hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikasında birmənalı baxışın olmamasının da səbəbləri vardır. Bu baxımdan biz, araşdırdığımız dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasında və inkişafında türkcülüynün oynadığı əvəzsiz rolu yalnız indiki zamanın baxışından deyil, Türk dünyagörüşü çərçivəsində dəyərləndirmişik. 20-ci əsrin əvvəllərində Çarlıq Rusiyasından azad olmaq istəyən bütün xalqlar kimi Quzey Azərbaycan türklərinin də məhz milli özünüdəyərindən – türkcülükdən çıxış etməkdən başqa bir yolu yox idi. Çünki türkcülük Çarlıq Rusiyasının müstəmləkəsi halına gətirilmiş Qafqaz, ya da Quzey Azərbaycan türklərinin yeni bir dövlət qurmağının əsas xətti idi. Ən azı ona görə ki, Qafqaz türklərinin, o cümlədən Quzey Azərbaycan türklərinin böyük əksəriyyəti islamla bağlı olmaq, küzi bir qismi marksizmə rəğbət göstərməklə yanaşı, ilk növbədə özlərini Türk kimi tanı-

Milli-demokratik ideya cərəyanı: türkcülük/azərbaycançılıq, çağdaşlıq və islamçılıq

yıb Türk mədəniyyətinə, Türk dünyagörüşünə aid edirdilər. Eyni zamanda, yalnız Qafqaz türkləri deyil, çar Rusiyasının müsəlman əhalisinin böyük əksəriyyəti də Türk-Tatar xalqları adlanan böyük Türk millətinə, yaxud da Türk irqinə aid edilirdi.

Xüsusilə də, artıq islamlığın özünü doğrultmadığı, "İslam birliyi" ideyasının da perspektivsizliyi bir dövrdə Türk xalqlarında türkcülüynün aparıcı yer tutması başa düşülən idi. Doğrudur, ilk dövrlərdə türkcülük ideyası da ümumi xarakter daşımış, bəzi Türk ideoloqlar bunun əsasında vahid

Bu baxımdan ümumiyyətlə, türkcülüyü və türkcülüynü də bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Türklük daha çox sadəcə şəxsi kimliyi, danışdığı dili, tapındığı adət-ənənələri türk olaraq qəbul edib bununla kifayətlənməkdirsə (türk kimliyi), türkcülük millətdə milli ruh, milli düşüncə, milli özünüdərk uğrunda mübarizə aparmaq, bir sözlə onu yenidən bir təlim, sistemli məfkurə (türkcülük fəlsəfəsi, türk dünyagörüşü) halına gətirməkdir. Bunu, vaxtilə M.Ə. Rəsulzadə belə ifadə etmişdi: "Türklüklə türkcülük arasında böyük fərq vardır. O fərq nədir? gMillətdə mil-

(Misir, Fransa və b.) mübarizə aparır, onu bütün türklərin vahid ideya xətti kimi qəbul edirdilər. Məsələn, Hilmi Tunali, Ə.Hüseynzadə, Y.Akçura, H.S.Ayazov, Ə.Ağaoğlu, Ziya Gökalp və başqaları türkcülüynü İstanbula, Bakıda, Kazanda, Baxçasarayda, Buxarada, Səmərqənddə, Təbrizdə, Tehranda, Qahirədə, Moskvada, Budapeştdə, Vyanada, Parisdə və başqa şəhərlərdə eyni istək və prinsiplərlə müdafiə etmişlər. Bu mənada siyasi-ideoloji türkcülük ən azı bütün

Bugünkü Azərbaycan Respublikasının sələfi olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasında da türkcülüynün milli-məhəlli forması olan Azərbaycan türkcülüynü mühüm rol oynamışdır ki, bunu da yalnız Azərbaycan və Türkiyənin alimləri deyil, rus, polyak, gürcü, amerikalı və başqa xalqların mütəfəkkirləri dəfələrlə ifadə etmişlər. Hər daim mövcud olmuş türkcülük yeni dövrdə siyasi-ideoloji bir ideya kimi, Quzey Azərbaycan xalqının həyatında mühüm rol oynamış, yeni bir Türk dövlətinin yaranmasında həlledici faktor olmuşdur. Rəsulzadənin təbrincə desək, ancaq Azərbaycan türkcülüynün özü də mütərəqqi türkcülük olub, türk və

qeyri-türk bütün etnoslarla bərabər yaşamağın mümkünlüyünü ifadə etmişdir.

27 Aprel faciəsindən sonra türkcülük bir müddət Quzey Azərbaycanda

Türkcülüynün ilk mərhələsi olan mədəni türkcülüynün, yəni Türk dünyagörüşünə qayıdışın başlıca səbəb XVIII əsrdən başlayaraq müsəlman dövlətlərinin, o cümlədən Osmanlı və Səfəvilər kimi Türk imperiyalarının Avropa dövlətləri ilə müqayisədə elm, təhsil, texnoloji və başqa sahələrdə geri qalması, get-gedə tənəzzülə uğraması idi. XIX əsrdən etibarən Türk aydınları bundan çıxış yolu axtarmağa başlamış və belə nəticəyə gəlmişlər ki, tənəzzüldən qurtulmaq üçün yalnız Avropa mədəniyyətini, texnologiyasını təqlid yetərli ola bilməz. Bu baxımdan, onlar bir millət üçün vacib olan soykök, dil, mədəniyyət, adət-ənənələr və tarix sahələrini tədqiq etməyə başlamış, bununla da mədəni türkcülüynün (Türk fəlsəfəsinə, Türk dünyagörüşünə qayıdışın) əsasını qoymuşlar. Əslində Türklük şüuruna qayıdışın tərəfdarı olan ilk aydınlar sistemli şəkildə deyil, daha çox parakəndə halda türk dili, türk ədəbiyyatı, türk təvəsi sahəsində müəyyən işlər görüblər

Türk dövlətinin-Turan imperiyasını dirçəltmək haqqında mülahizələr belə yürütmüş, hətta Ənvər paşa kimi hərbi sərkərdələr silah gücünə bunu reallaşdırmağa çalışmışlar. Bütün bunlara baxmayaraq, fikrimizcə, türkcülük islamlıqdan fərqli olaraq Türk xalqlarında milli ideyaların formalaşmasında əsas rol oynamışdır.

Yeni dövrdə Türkcülüynün yenidən dirçəlişi, qısaca nəzər yetirsək görürük ki, iki mərhələdən: 1) mədəni türkcülük (dil, ədəbiyyat, tarix və s. sahələrdə türkcülük; Türk dünyagörüşü); 2) siyasi-ideoloji türkcülük (Türk xalqlarının birliyi, milli-məhəlli türkcülük və s.), keçmişdir.

Türkcülüynün ilk mərhələsi olan mədəni türkcülüynün, yeni Türk dünyagörüşünə qayıdışın başlıca səbəb XVIII əsrdən başlayaraq müsəlman dövlətlərinin, o cümlədən Osmanlı və Səfəvilər kimi Türk imperiyalarının Avropa dövlətləri ilə müqayisədə elm, təhsil, texnoloji və başqa sahələrdə geri qalması, get-gedə tənəzzülə uğraması idi. XIX əsrdən etibarən Türk aydınları bundan çıxış yolu axtarmağa başlamış və belə nəticəyə gəlmişlər ki, tənəzzüldən qurtulmaq üçün yalnız Avropa mədəniyyətini, texnologiyası-

li ruh, milli düşüncə, milli özünüdəyərini, milli şəxsiyyət lazımdır. Biz millətə bunu verməyə çalışırıq".3 Rəsulzadənin ifadə etdiyi türkcülük birmənalı olaraq Türk fəlsəfəsi, Türk dünyagörüşü idi.

Mədəni türkcülük XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, eyni vaxtda Türkiyə, Azərbaycan, Kırım, Türküstan, Uyguristan, Tataristan və başqa türk ellərində yaşayan aydınlarımızın – İ.Şinasi, Əhməd Vefik Paşa, M.Cəlaleddin Paşa, Süleyman Paşa, Şeyx Süleyman Əfəndi, Ə.Cevdet, Ə.Mit-həd, A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, N.Kamal, H.Zərdabi, Ş.Mərcani, İ.Qaspiralı və başqalarının mədəni-fəlsəfi irsində özünü büruzə vermişdi. Fikrimizcə, ilk dövrlərdə türkcülüynün öne çıxmasında əsas problem dini-ideoloji amillər olmuşdur. Bu mənada ilk siyasi türkcülərdən Y.Akçura düzgün qeyd edirdi ki, XIX əsrin ikinci yarısında türkcülük aydın və şüurlu olan Osmanlı Türk ziyalıları (Ə.Vefik, M.Cəlaleddin, Süleyman Paşa və b.) belə siyasətdə türkcülüyə deyil, "İslam birliyi" və "osmanlı milliyəti"ne önəm vermişlər. Ən yaxşı halda bu dövrdə türkcülük həmin anlayışlarla qarışmış şəkildə olmuşdur. 4 XX əsrin əvvəllər-

Türk xalqlarının mədəni-ideoloji birliyi hədəflənmişdi. Ancaq burada onu da qeyd etmək istərdik ki, siyasi-ideoloji türkcülük iki istiqamətdə: 1) vahid Turan-Türk dövlətini arzulayan utopik özəklilərə; 2) ayrı-ayrı müstəqil Türk dövlətlərinin yaranmasından sonra Türk Federasiyasını müdafiə edən milli-məhəlli federalist türkcülər şəklində meydana çıxmışdır.

Vahid Türk dövləti şüurundan milli-məhəlli türkcülüyə keçid isə o zaman baş verdi ki, Osmanlı və Qacarlar dövlətləri ya tamamilə süqut etdi, ya da hakimiyyətə Türk şüuruna sahib olmayanlar gətirildi. Hər iki Türk dövlətinin bu aqibəti yaşamasından sonra türkcülükdə yeni bir dönmənin başlanğıcı oldu. Bir çox türkcülər utopik-özəkçilik türkcülükdən (Türk birliyi-Turan birliyi) uzaqlaşaraq, milli-məhəlli türkcülüyə meyil göstərdilər. Bununla da Türk dünyasında milli-məhəlli yeni Türk dövlətləri (Türkiyə, Azərbaycan, Tataristan, Qazaxıstan, Özbəkistan və b.) meydana çıxmış oldu.

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur